

מקל וגזר

העתונים בישראל ויחסם לערביי המדינה במהלך האינתיפאדה

אילן אסיה

ישראל. תמר ליבס מתארת כיצד נשלטת העתונות הישראלית על ידי "ההגמוניה הציונית" ומכאן נגזר שהסיקור העיתונאי של הסכסוך עם הערבים, ובין השאר גם של האינתיפאדה, יושפע מעמדה זו. השפעת ההגמוניה על העיתונאים והעורכים פועלת לדעתה במספר מישורים: הראשון - השפעה טכנית הגורמת להטיית הסיקור לכיוון אחד - הכיוון הישראלי, והשני - העיתונאים והעורכים רואים עצמם שותפים לתפישה הציונית ואינם מתייחסים לאירועים כאנשים מבחוץ. יש בישראל גם קושי לבקר תופעות הקשורות לצבא. ולבסוף, העתונות הציבה מגבלות על היקף הביקורת על הממשל, שכן צרכני התקשורת בישראל אינם סובלים חריגות מהיקפים מוגבלים אלה. ליבס טוענת, שהסיקור העיתונאי של האינתיפאדה, התאפיין ביצירת ריחוק מהצד הערבי, דבר שיצר דימוי של המון מתפרע חסר זהות לערביי השטחים המתקוממים. גם רועה וניר¹ מדגישים את העובדה שהעתונות הישראלית כיסתה את האינתיפאדה מנקודת ראות המייצגת את האפליה שבין שני הקולקטיבים - "הם" ו"אנחנו". כדוגמה בוטה למציאות זו הם טוענים, שרק 6% מהערבים הנוכחים באירועים הקשורים לאינתיפאדה מופיעים בשמותיהם לעומת 44% כשמדובר ביהודים.

אך בעוד שלגבי ערביי השטחים שנתפשו מלכתחילה, לדברי ליבס, כגורם חיצוני לחברה הישראלית, ניתן היה לשמור על ריחוק, הרי ערביי מדינת ישראל היו בעיה קשה הרבה יותר.

ליבס עוסקת בערביי ישראל וחוקרת את עמדתם כלפי האינתיפאדה, אך לא מתייחסת לעמדת התקשורת הישראלית העברית אליהם. כך גם עושים אלי רכס,² אלכסנדר בליי,³ נדים רוהאנא⁴ ומאג'יד אל האג'⁵ במחקר זה ייעשה ניסיון להאיר משהו מעמדת התקשורת הישראלית (העברית) הכתובה כלפי פעולות ההתדהות של ערביי ישראל עם ערביי השטחים.

"מכשיר חינוכי"

אירועי האינתיפאדה החלו ב-9 בדצמבר 1987, בעקבות תאונת דרכים, שארעה יום קודם לכן, שבה נהרגו ארבעה פלסטינים תושבי רצועת עזה כתוצאה מהתנגשות רכבם במשאית בה נהג יהודי ישראלי. שמועות שנופצו ברצועה, לפיהן התאונה לא הייתה מקרית אלא נגרמה על ידי הנהג הישראלי בכוונה כדי לבקום על רצח קרובו בשוק המרכזי של רצועת עזה, היו הניצוץ שהיה לעילת ההתקוממות.⁷

השפעת האינתיפאדה על אזרחי מדינת ישראל הערבים הייתה מיידית וכבר ב-21 בדצמבר 1987 הכריזו על שביתה כללית. ההיענות לשביתה הייתה מלאה, אך ערביי ישראל לא הסתפקו בעצרות והשבתה אלא אימצו את הדגם האלים של המתאה. לפי רכס, גרמה ההתקוממות בשטחים לעליית תלולה - "בת מאות אחוזים" - במספר ביטויי הלאומנות של ערביי ישראל - לעומת התקופה שקדמה

מראה מן האינתיפאדה - אוניברסיטת ביר זית, ינואר 1988

בשיטה של איומים מצד אחד, ועידוד תהליכים חיוביים מצד שני. העתונים הדגישו בעמודי החדשות מסרים מרתיעים ולעיתים מאיימים, ממקורות מזוהים ובלתי מזוהים בממשל הישראלי. תכנים דומים, שכללו לעתים אזהרות ואיומים גלויים או מרומזים, הועברו בניתוחים ופרשנויות של הכותבים הקבועים של העתונים, ובראיונות או במאמרים של בני סמכא בתחום הערבי, שאינם כותבים קבועים. במקביל, ובדרך כלל כשלב שני לאחר שלב האיומים, נעשה מאמץ לפרוק מתחים בקרב ערביי ישראל באמצעות כתבות ומאמרים שנועדו לגלות אמפתיה לתחושותיהם.

ד. לעמדתן של מערכות העתונים ונטייתן הפוליטית היה משקל מסוים בדרך הטיפול בערביי ישראל במהלך האינתיפאדה, אך בניגוד לצפוי לא היה בכך כדי להביא לשוני משמעותי בין העתונים. מעריב מגלה את היחס הקיצוני ביותר והפחות פשרני כלפי ערביי מדינת ישראל. אך גם על המשמר נרתם למערכה למניעת גלישת האינתיפאדה לתוך שטח ישראל. יחסו לפעולות ההזדהות והמחאה השקטות שנקטו ערביי ישראל היה חיובי ומכין, אך פעולות אלימות ומהומות נידחו באופן קיצוני - ונעשה שימוש באיומים מפורשים כדי להרתיע את הערבים מלנקוט פעולות כאלה. האיום הבוטא ביותר היה אפשרות של יצירת חזית אחידה של היהודים כנגד הערבים, עד כדי התחברות חברי מפ"ם לגאולה כהן ורפאל איתן, ואפשרות של גירוש ערביי ישראל. האיום האופייני יותר היה באובדן הישגיהם של ערביי ישראל וחיידושו של הממשל הצבאי.

השביתה הכללית - 21.12.87

ידיעות אחרונות ומעריב ביטאו ביום שלפני השביתה הכללית של ערביי ישראל, עמדה תקיפה נגד גלישת האינתיפאדה לשטח המדינה. ידיעות אחרונות, פרסם בכותרתו הראשית, את אזהרתו-קריאתו של ראש הממשלה יצחק שמיר לערביי ישראל והשטחים שלא להיגרר אחרי מסיתים. מעריב פרסם באותו יום ידיעה טעונה הרבה יותר, שהופיעה תחת הכותרת: "מחר שביתה במגזר הערבי - אש"ף לוחץ שהמהומות יעברו לתוך חקו הירוק". בידיעה נאמר, שגורמי ביטחון ישראלים מסרו שהלחצים מופעלים ישירות על ראשי הציבור הערבי בישראל באמצעות שיחות טלפון ובאמצעות המפלגה הקומוניסטית הישראלית שמרבית חבריה וראשיה הם ערבים. רק בסוף הידיעה נמסר, שבכניסו של כל פעילי המגזר הערבי הוחלט שיום השביתה ייקרא "יום השלום" והוא יתנהל בלא הפרות סדר וללא הפגנות. מעריב מגסה אם כך להציג את השביתה הכללית שיזמו ערביי ישראל כהיענות ללחצו של יאסר ערפאת - כלומר, הוא מכתים את ערביי ישראל בחותם של ג'יס תמישי. לכותרת כזו יש מטרה נוספת והיא אולי העיקרית - להעביר מסר חד לערביי ישראל, שחותרם כזה עלול לפגוע בהם פגיעה קשה. ואכן, בגוף הידיעה פורסמה תביעתו של אחד מחברי הכנסת היהודיים מזחימין, מראש הממשלה יצחק שמיר, שלא יכיר עוד בוועד של ראשי הרשויות המקומיות הערביות כגוף המייצג את הישובים הערביים.

ביום השביתה הכללית, ב-21.12.87, יצא מעריב בכותרת ראשית לרוחב כל העמוד הראשון המשדרת אזהרה לציבור ערביי ישראל: "כוננות במטרה ובצה"ל עם פתיחת שכיתת ההזדהות של ערביי ישראל". כותרת המשנה גועדה לרכך במקצת את המסר הזה: "גורמים ממשלתיים הנחו את כוחות הביטחון לפעול באיפוק ולהימנע מחיכוך עם האוכלוסייה הערבית השובתת ליום אחד".

לאינתיפאדה. כך גדלו ההתפרעויות וההפרעות לסדר הציבורי, שכללו הקמת מחסומי אבנים בדרכים, הצתות צמיגים ידוי אבנים במכוניות, כתיבת סיסמאות לאומניות, הנפת דגל פלסטיני, גרימת נזקים לרכוש, השחתת יבול חקלאי והצתת יערות. רכס מצא כי בשנת 1988 היו בישראל 208 פיגועים חבלניים לעומת 69 פיגועים כאלה בשנת 1987. לפי הערכה, כ-80% מפיגועים אלה נעשו על ידי ערבים ישראלים. הפיגועים כללו הטלת 170 בקבוקי תבערה, 20 מקרים של הנחת מטעני חבלה, 12 מקרים של תקיפה בדקירה ושלושה מקרים של הטלת רימוני יד.⁸

האירועים הסוערים בגדה וברצועה, מאות הפצועים וההרוגים, הסבו מטבע הדברים את עיקר תשומת הלב של התקשורת למתרחש באזורים אלה. רק כאשר הצטרפו ערביי ישראל לביטויי המחאה והאלימות התחיל סיקור עתונאי של הנעשה בתוך גבולותיה.

הניתוח שלהלן יתייחס לחמישה מהזורים פרסומיים, בהם התרכזה למעשה העתונות העברית הכתובה כשמדובר בקשר שבין ערביי ישראל לאינתיפאדה. האירוע הראשון - השביתה הכללית שהכריזו, לאות הזדהות עם ערביי השטחים, אירוע שהתקיים בעיקרו ב-21.12.87, כלומר כ-10 ימים לאחר פרוץ האינתיפאדה. האירועים השני והשלישי הם "ימי האדמה" של ערביי ישראל שהתרחשו ב-30.3.88 וב-15.3.89. האירוע הרביעי הוא ההתפרעויות וההפגנות של ערביי ישראל לאחר רצח שבעה פועלים ערביים מרצועת עזה, בידי עמי פופר בראשון לציון ב-20.5.90. האירוע החמישי הוא תגובת ערביי ישראל ל"אירועי הר הבית", ב-8.10.90. במהומות אלה נהרגו 19 ערבים בירי שביצעו כוחות הביטחון הישראליים במהלך התפרעות של עשרות אלפי מתפללים ערבים על הר הבית. במחקר נסקרו ונבדקו גם הפרסומים המעטים יחסית, המתייחסים להשפעת האינתיפאדה על ערביי ישראל שהופיעו במהלך השנים הנסקרות, פרסומים שאינם קשורים ישירות לאירוע מסוים.

בדיקת הסיקור בעתונות הישראלית-העברית, נעשה על ידי ניתוח תוכן הפרסומים בעתונים המסחריים הארץ, מעריב וידיעות אחרונות, ובשני העתונים בעלי הצביון המפלגתי - דבר, בבעלות ההסתדרות, שביטא את עמדת מפלגת העבודה וגל המשמר, ביטאונה של מפלגת השמאל מפ"ם, שני עתונים שנסגרו מאז.

מהניתוח עולות מספר מסקנות:

א. ההתייחסות בעתונים שנסקרו לעמדות ערביי ישראל כלפי האינתיפאדה נעשה, בדרך כלל, כאשר ערביי ישראל היו מעורבים אקטיבית בפעולות מחאה קיצוניות, בהפרות סדר, או במעשי חבלה בדרגות שונות של חומרה. כלומר הניתוח והפרשנות בעתונים אלה באו בדרך כלל לאחר או במקביל לכיסויי החדשות של אירועים שיזמו ערביי ישראל, ושהיה להם אפקט אלים או חשש לאפקט אלים.

ב. מניתוח אירועים אלה עולה תמונה לפיה מילאה העתונות שנסקרה תפקיד של סוכן שהעביר מסרים מהממשל, או מהמסד היהודי לערביי ישראל. כלומר עיקרי הממצאים של ליבס ושל רועה וניר, לגבי שליטתה של ההגמוניה האידאולוגית בעבודתם של העתונאים והעורכים, ושמירת הקונצנזוס, תקפים בעיקרם גם לגבי הסיקור של פעולות המחאה של ערביי ישראל.

ג. המודל לפיו פעלו מערכות העתונים, כשכוון לערביי ישראל, היה מורכב מזה שהיה מכוון לערביי השטחים, העובדה שמדובר באזרחים ישראלים, ולא תושבים של אזור כבוש, עשתה את העתונים למעין מכשיר חינוכי, שפעל להתזרת ערביי ישראל ל"תלם" של פעולה לא אלימה, לכיוון של קונפורמיות ומשחק לפי הכללים. כל העתונים שנסקרו השתתפו במאמץ למנוע את גלישת האינתיפאדה לתוך שטחה של ישראל, וכדרך "החינוך הקלסי", נעשה הדבר

נמונה השאר ונאיים גורמת ורכים אנשים ותונות ישראל יתונאי זוי של ג'שים יראות ז בוטה קשורים כגורם מדינת

דה, אך זים אלי ייעשה ה כלפי

שארעה הנוצאה רצועה, ונה כדי לעילת

ית וכבר ז מלאה, ז האלים זת מאות שקדמה

"היכן יבערו הצמיגים?"

אם המסרים בחלק החדשתי של העתון הועברו בעטיפה לכאורה בלתי מעורבת, הרי מאמר המערכת הראשי של אותו יום מבהיר היטב את העמדות שהסתתרו מאחורי המסרים החדשתיים. המאמר מציג כנראה את עמדת הממסד הישראלי דאז, כלפי הקשר האפשרי בין ערביי ישראל והאינתיפאדה, במאמר נכתב, שמוקדם עדיין להעריך אם השביתה שנקבעה על ידי ראשי המועצות הערביות היא אירוע חד פעמי מצער או "שבר טראומטי", שמשמעו "תחילתו של מפנה טרגי". מעולם לא היתה בעבר פעולת הודעות כה מהותית של ערביי ישראל עם התושבים שמעבר ל"קו הירוק". ובנקודה זו מושמע האיום:

אין גם טעם להטיף מוסר למי שהצטרף היום לשביתה ולהוכיח לו שמצבו הכלכלי וההתבתי טוב היום בהרבה מכפי שהיה בעת הקמת המדינה והוא אף טוב יותר ממצב אחיו במדינות ערב. אך אפשר וצריך להפנות את תשומת ליבו לסכנות הזרועות לאורך הדרך בה הוא הולך.

בשלב זה צריך רק לקוות שאורחי ישראל הערבים לא ירחיקו לכת, לא ירקדו לצלילי חלילו של אש"ף ולא יצטרפו לפעולות מתאה עקרות העוללות רק להביא להגברת המתחים והאלימות שידו כל סיכוי לפתרון מדיני באורנו. ואכן אם תושבי נצרת ושרפעים ויהמשולש הקטן" באמת רוצים להשפיע על גורלם ועל מצב תושבי יהודה, שומרון ועזה, הם צריכים לזכור כי יש ביכולתם לעשות זאת ביתר הצלחה כאורחים בעלי זכות הצבעה מלאה במדינת ישראל בלי לשדוף גשרים להבנה.

לגשרים כאלה זקוקים גם ערביי השטחים, גם ערביי ישראל, גם מדינת ישראל וגם מדינות האזור.

נקווה כי ראשי המועצות הערביות, שהחליטו על קיום השביתה היום, יקפידו על שמירת גשרים אלה שלא ייפגעו.¹⁰

באותו עמוד דעות שבו התפרסם מאמר המערכת הופיעה גם קריקטורה של דוש - הקריקטוריסט המאופיין ביותר בישראל בעמדתו הלאומית. בקריקטורה נראית דמות המייצגת את מדינת ישראל (ולמעשה את הישראלי היהודי) פוסעת בדרך העומדת להתפצל ומביטה בדאגה אל דמות המייצגת את ערביי ישראל הפוסעת שלובת צמיג עם דמותו של טרוריסט ערבי רעול פנים הנושא בידו בקבוק תבערה - המסמל את אש"ף. הקריקטורה מבהירה לערביי ישראל שהם ניצבים בצומת דרכים ועליהם להחליט אם הם רוצים להמשיך בדרך אחת עם היהודים בישראל או ללכת בדרך הטרור יחד עם ערביי השטחים ובכך לגרום להיפרדותם ממדינת ישראל.

בניגוד למעריב המייצג את הקו הניצי, הרי הקו המערכתני של ידיעות אחרונות, באותה עת בעל אוריינטציה הרבה פחות אידאולוגית. הוא גם היה פחות חד משמעי בהעברת העמדות הניציות של החלק הימני של הממשלה (באותה עת כיהנה בישראל ממשלת אחדות). יום לפני השביתה הכללית פרסם העתון כתבה שהביאה את עיקרי העמדות של הנהגת ערביי ישראל וכתורתה: **"בכל העולם מפגינים, וכאן נשב ונשתוק?"** ובכותרת המשנה נאמר בין השאר: **"ראש מועצת סכנין: 'אנחנו קרוצים וכואבים', ראש עיריית שפרעם: 'יש לנו בני דודים בשכם'."**¹¹

בכתבה יצר העתון במה לערביי ישראל, בה יכלו להציג את עמדתם ואת מצבם המורכב. דומה שהעתון ניסה לנתב לפחות חלק מהאנרגיות שנצברו בקרב הנהגה הערבית והאוכלוסייה הערבית בישראל לערוצי השיח הציבורי. אך העתון מילא תפקיד נוסף בכך שנתן בכתבה במה נרחבת תחילה למי שייצג את הזרם המתון בהנהגה הערבית ורק לבסוף הביא את עמדת הקיצונים. בדרך זו יכול היה העתון להביא את דברם של המתונים לציבור ערבי רחב, שסביר להניח שהוא השופך יותר למסרים הקיצוניים.

ביום השביתה עצמה - בדומה למעריב אך בדרך מתונה יותר, נרתם גם ידיעות אחרונות למשימה של העברת מסרים מאיימים לאוכלוסייה הערבית. ראשית בקריקטורה שבה נראית ערמת צמיגים בוערים כשעל כל צמיג רשום שם אזור בשטחים שבו מתקיימות פעולות המתאה נגד הכיבוש הישראלי. אל ערמת הצמיגים האלה מושלך צמיג נוסף, עליו רשום - "ערביי ישראל".

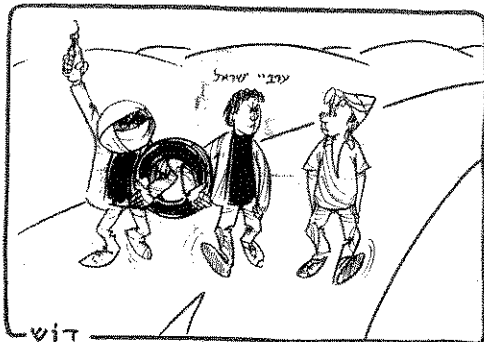
מתחת לקריקטורה, הממוקמת בראש עמוד הדעות, מובא מאמר, שכותרתו כמו משלימה את המתואר בקריקטורה: **"היכן יבערו הצמיגים?"**. המחבר הוא צבי אל-פלג, מורחן, ששירת שנים רבות כמושל צבאי, ולימים כיהן כשגריר ישראל בתורכיה. במאמר זה, לצד ניתוח מערכת היחסים המיוחדת של ערביי ישראל עם מדינת ישראל מסתירים איומים. כך למשל, מסביר אל-פלג מדוע שמרו ערביי ישראל על איפוק בכל השנים שעברו מאז הקמת מדינת ישראל, למרות שלאורך השנים עד לאינתיפאדה היו אירועים במזרח התיכון שיכלו להתסיס אותם לא פחות מהאינתיפאדה. אל-פלג כותב, שהערבים הצליחו להימנע, בדרך כלל, מביטויים גלויים ובוטים משום שהבינו שאסור להם להפר את האיוון המאפשר את הדו קיום בינם לבין האוכלוסייה היהודית: "גורם נוסף לשמירת האיוון היה יחסו של הרוב היהודי למיעוט הערבי במדינה. לכולם היה ברור שהרוב לא יסבול ולא ישלים עם גילויים של לאומנות בקרב ערביי ישראל". אל-פלג מסיים את מאמרו, בפניה ישירה לערביי ישראל: "צריך לקוות שגם בשעות קשות אלה יגבר אצל האזרחים הערביים ההגיון על פרץ הרגשות. היחסים עם המיעוט הערבי חייבים להיות דו סיטריים. יש חובות של המדינה לאזרחיה ויש חובות של האזרחים למדינה."¹²

אבנים מתעופפות באבו-גוש

"יום השלום" שהכריזו ערביי ישראל - הפך ל"יום מלחמה". האזהרות המוקדמות לא עשו את שלהן. ההלם מהאלימות שליוותה את מחאת ערביי ישראל ובעיקר מהאחרים בהם התפרצה אלימות זו, בא לביטוי בכותרת המשנה של הידיעה הראשית בעמוד הראשון של ידיעות אחרונות למחרת יום השביתה הכללית: **"הפתעה ותדהמה במערכת הפוליטית מגילויי הלאומנות במגזר הערבי-ישראלי"**. כותרת העל של הידיעה הראשית היתה: **"יום השלום" השחור - מנצרת ועד יפו**. ואילו הכותרת הראשית עצמה נשאה בתוכה אזהרה ואיום: **"דבין: נשליט פה סדר - אפילו אם זה יכאב"**.¹³

הכותרת הראשית מעבירה מידע שאינו מדויק, שונה מהנאמר בגוף הידיעה עד כדי דים-אינפורמציה. בפתיה נכתב: **"אנחנו נשליט סדר בשטחים, אפילו אם זה יכאב, הצהיר אמש שר הביטחון יצחק רבין, עם שובו מארה"ב"**. הכותרת הראשית על כותרות המשנה שלה מעוותת את המידע שבפתיה, וממנה משתמע

שרבין מאיים להשליט סדר גם ביישובי הערבים שבתוך גבולות מדינת ישראל, אלא שלשר הביטחון יש סמכויות להשליט סדר רק בגדה המערבית וברצועת עזה שם מתקיים

דוש במעריב, 21.12.1987

הכללית הקיפה את ערביי ישראל ואת ערביי השטחים גם יחד. השני - הסימת כביש מרכזי בישראל בידי מתפרעים ערביים - כביש ואדי ערה; השלישי - שהיו אירועים אלימים ביפו, בלוד, בעכו ובשפרעם. "לא היה כדבר הזה משנת 1948", קבע רובינשטיין, והביא את התרשמותו מפגישות עם קצינים ופוליטיקאים ישראלים לפיה הם הגיבו בתדהמה ובמבוכה על האירועים.

אך רובינשטיין לא ציין את כל התקדימים שנוצרו באירועי "יום השלום". תקדים נוסף מסוקר בהרחבה בכתבה בעל המשמרה, מה-25.12.87, ובה צוין, שזו פעם ראשונה בה נוטלת האוכלוסייה הכדונית בנגב חלק פעיל בפעולות הכלל ערבית, והכוונה ליידוי אבנים לעבר כלי רכב יהודים בכבישי הנגב.¹⁵ מעריב מדגיש תקדים נוסף. תחת הכותרת "מהומות ביפו, אבנים באבו-גוש"¹⁶ מחדד מנחם תלמי את המסר הלאומי של העתון ומושווה בין מה שהתחולל ביפו ב"יום השלום" למאורעות הדמים, "הפוגרומים", שעשה הרוב הערבי במיעוט היהודי הקטן והחלש בשנות ה-20 וה-30. תלמי ראיין יהודי קשיש, תושב בת ים, שמדבריו בחר העורך להבליט בכותרת משנה את הדברים הבאים: "הערבים סוגרים את יפו. נו באמת, זה לא גראח כמו חלום רע? שוב מאורעות בארץ ישראל? ועוד ליד בית העולים שב-1921 עשו בו הערבים שבת. אתי הבכור בנימין כמעט נהרג או. ריבוגו של עולם, מה קורה לנו? מה שחסר עכשיו זה שיחזרו הבריטים".

אם לא די היה במטען רגשי זה, התייחס תלמי באותה כתבה לתקדים נוסף. בכפר הערבי אבו-גוש, שבכניסה לירושלים, הושלכו אבנים על מכוניות הנוסעות לירושלים. כפר זה, ציין תלמי, בניגוד לכפרים הערביים שהקיפו אותו עד שנת 1948, לא השתתף אף פעם בפעולות נגד היהודים. "אבו-גוש לא זרקה אבנים ולא ירתה לא ב-1921, לא ב-1929, לא ב-1936". במלחמת העצמאות, כתב תלמי, היה הכפר אי של שלווה שבו היו היהודים נחים לאחר שהתקפו על ידי הכפרים הערביים האחרים שבדרך. כפרים אלה נחרבו ונעלמו לאחר מלחמת 1948, ואבו-גוש נשאר. "ופתאום מתעופפות אבנים. באבו-גוש, בדרך העולה לירושלים".

"יש גבול!"

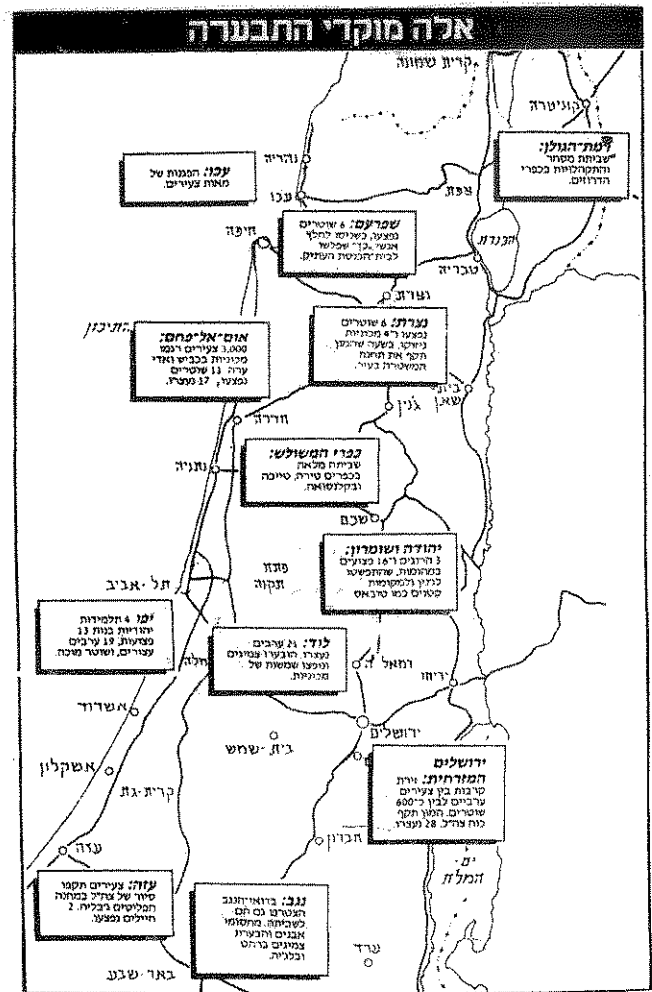
ההלם שגרמה האלימות הערבית ב"יום השלום", גרר תגובה חריפה גם מהצד המתון יותר של המפה הפוליטית. הדבר בא לביטוי במאמר חריף שפורסם ב-23.12.87 בעתון דבר, ששיקף את דעות מפלגת העבודה שהיתה אז שותפה לשלטון בממשלת אחדות.¹⁷ המאמר, שכותרתו "הם שינו את המפה", יצא נגד ההנהגה הערבית הישראלית שעמדה מאחורי יום ההתפרעויות. גם במאמר זה נעשית השוואה עם אירועי שנת 1948, שבה פעלו הערבים לקטוע את דרכי התחבורה היהודית - אז הם עשו זאת ביריות, ואילו ב"יום השלום" הם עשו זאת באבנים. מחבר המאמר שואל אם ההנהגה הערבית רוצה לכפות את חידוש המלחמה הו? "האם הם סבורים כי מדינת ישראל תוכל להשלים עם קטוע התחבורה בכבישיה העורקים ובתוך עריה הראשיות?"

ידיעות אחרונות הידד את המסר שאין הבלד למעשה בין ערביי ישראל לערביי השטחים, כאשר ב-22.12.87, להמחשת התיאורים המילוליים של ההתפרעויות, הוא הוסיף שרטוט גדול של מפת ארץ-ישראל ובה צוינו כל היישובים שבהם התחוללו. בעזרת המפה המוחש לקוראים שערביי ישראל פעלו על פני כל הארץ מהצפון ועד הנגב. בכל ישוב פירט העתון את האירועים שהתרחשו. כך לדוגמה נכתב על יפו: "4 תלמידות יהודיות בנות 13 פצועות. נצרת, אום אל פחם, כפרי המשולש, לוד, והנגב, אך במפה מצויינים גם האירועים שהתרחשו יום קודם ביהודה, שומרון ועזה, מבלי ש"הקו הירוק"

משטר צבאי. לכן נאמר בגוף הידיעה, שרובן ישלש סדר בשטחים, והוא לא הזכיר כלל את היישובים הערביים בישראל. ידיעות אחרונות נטל אפוא לעצמו את החרות להטיל את איומו של רבין גם על אזרחי ישראל הערבים.

הדברים שסביר שהדאיגו והפתיעו את מערכות השלטון הישראליות היו התקדימים הרבים שנוצרו בהתפרעויות ב"יום השלום". דני רובינשטיין, הכתב לענייני שטחים של דבר, הקדים בהרבה את ראשי מערכות השלטון בהערכה, שהתרחשויות הן תהליך שונה וייחודי שלא היה ידוע קודם לכן. במאמר מה-25.12.87, טען, "שמספר ההרוגים בקרב ערביי השטחים רב יחסית, 12 הרוגים לפי הדיווח הרשמי. רוב ההרוגים היו אמנם גברים צעירים, "אך יש גם ילדים בני 11 ונשים עד 61". עובדה זו מלמדת, לפי רובינשטיין, שבניגוד למהומות האלימות שהתקיימו בשטחים עד פרוץ האינתיפאדה, בהן נטלו בדרך כלל חלק גברים צעירים, השתנה הפעם הרכב המשתתפים.

רובינשטיין טען אז, שהשבויעים של המהומות בשטחים, יחד עם השביתה הכללית, ההפגנות והסימת הכבישים בידי ערביי ישראל, יצרו כמה תקדימים, עליהם רמזה כותרת העל של המאמר: "לא היה מאז 1948". הראשון, שהשביתה

מוקדי התבערה בישראל - מפה שהופיעה בידיעות אחרונות, 22.12.1987

חושש שמפלגת העבודה עלולה להתפתות לכך. תהווה התממשה בתקופת ממשלתם של יצחק רבין ושמעון פרס שביצעו בשנים 1992-1995 מהלכים מדיניים פנימיים וחינוניים מרחיקי לכת בכיוון הפלסטיני, כשהם מתבססים על קולות חברי הכנסת הערביים כלשון מאוניים בתיקו הפוליטי, ומבצעים מהלך שלא זכה לרוב יהודי בכנסת כמו אישור הסכם אוסלו ב'.

ב-27.12.87 מסכם אבישי מרגלית, במאמר בידיעות אחרונות, את עמדת המתונים שבקרב היהודים כלפי ההתפרעויות של ערביי ישראל,²² ומבליט בכך את הקו המאחד את הימין והשמאל היהודי. מרגלית טוען, שחלק מערביי ישראל בא להפגנות לא רק כדי להודות עם סבל בני עמם, "דבר שהוא חובתם המוסרית ולא רק זכותם האזרחית". חלק מהם רצה להעביר את בערת המרד לתוך הקו הירוק - "ולהמיר קלפיות במדורות. להם ולנו נאמר: יש גבול".

"יום האדמה" 30.3.88

כשזכר ההתפרצות של ערביי ישראל ב"יום השלום" עדיין טרי מאוד בזיכרון, החלה התקשורת לעסוק באפשרות של התפרצות שנייה במהלך אירועי "יום האדמה" אותו עמדו ערביי ישראל לערוך ב-30 במרס 1988. עתוני השמאל דבר ועל המשמר, הקדימו לעסוק בנושא והחלו בהעברת מסרים חד משמעיים לאוכלוסייה הערבית כשבועיים לפני "יום האדמה".

דבר נמצא או במצב עדין, שכן ככלי שביטא את עמדת מפלגת העבודה היה עליו להתמודד עם העובדה ששר הביטחון היה או יצחק רבין ועליו הוטל התפקיד לדכא את האינתיפאדה. ב-18.3.88, התפרסם בדבר ראיון עם אלי רכס, חוקר בכיר במרכז דיין, שהתמחותו היא בנושא הפלסטיני.²³ העורך הדגיש בפנתח הראיון, בכותרת משנה, את הדברים הבאים: "בעקבות ריבוי מעשי האיבה של הערבים הישראליים כנגד מטרות בתחומי הקו הירוק, מתחילים לדבר מחדש על ערביי ישראל כעל סיכון ביטחוני". לצד המידע הענייני לכאורה הנמסר בטקסט - כלולה בו גם אזהרה חד משמעית לציבור הערבי-ישראלי, שכן התייחסות לציבור זה כאל איום ביטחוני משמעותה אחת - החזרת הממשל הצבאי לכפרים והערבים הערביים.

בראיון מציין רכס, שהיחס לערביי ישראל היה משנת 1948 כאל סיכון ביטחוני וגיס חמישי, דבר שהוביל להטלת הממשל הצבאי. במהלך השנים, כשהתברר שהאוכלוסייה הערבית אינה מהווה סיכון ביטחוני, הלכה התייחסות זו ונמוגה. אלא שעתה מתחולל שינוי, החורג מעבר לאירועי "יום השלום", שכן מאז ההתפרצות הו החלו להתרבות פעולות אלימות של ערבים ישראלים כנגד מטרות בתוך הקו הירוק, לכן "מתחילים" [רכס אינו מציין מי מתחיל] לדבר מחדש על ערביי ישראל כעל סיכון ביטחוני. בהמשך מתייחס רכס גם לאירועי "יום האדמה" הצפויים, וחווה אפשרות להתפרצות אלימה אם יכריזו מנהיגי הערבים הישראליים על שביתה. כך שוב מדגיש העורך בכותרת ביניים את אותם משפטים שניתן לראות בהם מסרים לערבים: "אנו עדים להעתקה חלקית של דפוסי המאבק העממי בשטחים על ידי קבוצות מערביי ישראל. אם אכן תיערך שביתה חלקית ביום האדמה, היא עלולה להוביל לעימות אליים". הטקסט הזה מעביר את המסר לפיו התפרצות של אלימות ב"יום האדמה" לא תיתפש הפעם כאירוע פנימי של ערביי ישראל, כפי שהיה בשנים הקודמות, אלא כחלק מהעברת האינתיפאדה לתחומי מדינת ישראל - כלומר הפיכת ערביי ישראל לסיכון ביטחוני, דבר שפירדשו החזרת הממשל הצבאי. המסרים האלה מדגישים, שלערביי ישראל, להבדיל מערביי השטחים, יש מה להפסיד, והמשך התגרותם תוביל לאובדן הישגיהם כאזרחי ישראל.

מסומן בה. כך הופיעה הפעולה הערבית האלימה כשוטפת את כל הארץ, בלי הבדל בין ערביי ישראל לערביי השטחים.

עתוני סוף השבוע (25.12.87) עברו למלא תפקיד חדש ואחר לחלוטין. לא עוד אזהרות המופנות לאוכלוסייה הערבית הישראלית - אלא הפניית הזרקור התקשורת אל האוכלוסייה הזו, השיפת מצוקותיה ועמדותיה.

במערב מראיין עמוס לבב תושבים מכל שדרותיו של ציבור זה, כשכל אחד מהמראיינים מבטא את עמדותיו ותחושותיו. העורך הבליט בכותרות משנה את עיקרי דבריו של כל מראיין. כך למשל אומר איש העסקים: "שבחינה כלכלית לא רע לי. מה רע לי? חוסר חופש רע לי. אני מרגיש זר בתל-אביב". הסטודנט אומר: "האופק לא פתוח לפני, אינני יכול להגשים את חלומותי. אינני אומלל ולא מסכן, רק מאוד מאוד מתוסכל". המורה אומר: "יש פלשתניזציה ויחד אתה התערות. היהודים לא מבינים שאנו כבר חלק מהמדינה הזו".¹⁸

מכתבה בעתון ידיעות אחרונות באותו היום, תחת הכותרת: "הערבים בעד מדינה פלסטינית אבל רוצים לגור בישראל",¹⁹ עולה שערביי ישראל של 1987 היו חידה בלתי מפוענחת להנהגה הישראלית ולאמצעי התקשורת. בפנתח הביא העתונאי אלי תבור, את דבריו של ראש הממשלה יצחק שמיר המסכם את עמדתו: "הופתענו, עם ישראל הופתע ונדהם". תבור טוען שההפתעה נובעת מבורות והתעלמות. לדבריו המגור הערבי כמעט שלא נחקר עד אז. גם הממצאים מהמחקרים שנעשו בעשור שלאחר מכן נותרו ברובם בתחום האקדמי ולא הגיעו לידי קובעי המדיניות וסביר שגם לא הגיעו לידי התקשורת. בעניין זה יש להעיר, שלתקשורת היה חלק לא מבוטל במסע ההתעלמות מערביי ישראל, שכן היא לא עסקה ועדיין אינה עוסקת כמעט בפריפריה ובשוליים החברתיים של ישראל, שם מוקמה האוכלוסייה הערבית שהלכה ותפתחה במהירות. תבור מביא את הממצא שהיה אז מפתיע, לפיו ערביי ישראל רוצים להתקרב אל היהודים ולקשור עימם יחסים קרובים, הרבה יותר מאשר רוצים בכך היהודים. המאמץ של העיתונים להרגיע את הערבים, ליצור קונפורמיות, ולהרחיב את הקונצנזוס הלאומי כדי שיקלול בתוכו גם אותם, בא לביטוי גם בניסיון להציג נקודות השקפה בין הקבוצות השונות בחברה. דוגמה לכך היא התמונה המעטרת את כתבתו של אלי תבור בידיעות אחרונות-מה-25.12.87, בה נראית קבוצה של נשים וילדות ערביות-ישראליות המניפות את ידיהן ומסמלות את האות V, סמל שאימץ יאסר ערפאת, בסגנון צ'רצ'יל. הכיתוב מתחת לתמונה אומר: "השבוע ברחוב הערבי: היחס למדינה פלשתנית דומה לגאזות יהודי ארה"ב במדינת ישראל".²⁰

שלמה נקדימון מדגיש באותו גיליון היבט נוסף שעשוי לגתב את האנרגיות והתסכולים של ערביי ישראל ממהאזות הרחוב לפעולה הפוליטית הדמוקרטית.²¹ ייתכן שלא עשה זאת במכוון, אך התמקדותו בכוחם הפוליטי של ערביי ישראל בדמוקרטיה הישראלית, יכול היה בתחלת לפתוח בפניהם פתח תקווה. בכתבתו סוקר נקדימון את הישגיהם הפוליטיים של ערביי ישראל - ומתרכז בנציגים הערביים שנבחרו לכנסת מאז הקמת המדינה. הוא מזהה שיש לערבים יכולת אלקטורלית להשיג כ-10 מושבים בכנסת. לכאורה 10 מתוך 120 מושבים אינם אחוז גבוה, אך כאשר הוא מתייחס ליכולתם לשבור את התיקו הפוליטי בין הימין לשמאל שהתקיים אז, הופכת האופציה הפרלמנטרית לבעלת כוח ממשי. נקדימון מביא את דבריו של אחד הערביסטים הוותיקים של הפוליטיקה הישראלית, ח"כ אמנון לין, שסבור, שכאשר יגיעו הערבים ל-9 עד 10 מושבים בכנסת הם ישאפו להיות לשון-מאזניים בהרכבת קואליציה, ובמקרה של תיקו יאפשרו למפלגת העבודה להרכיב קואליציה בלי הליכוד. "זאת תמורת צעדים מרחיקי לכת בכיוון הלאומיות הערבית", כותב נקדימון, ומציין כי ח"כ לין

יום של מהומות סוערות ביו"ש ובעזה: שני הרוגים ו-33 פצועים

ההרוגים: ילד בן 11 ונער בן 17 מן הכיף הפצועים גם 2 קציני צה"ל ו-6 שוטרים במחנות הפלסטיים קלנדיה

כילד קבוצת בחורים שיידו אבנים וחלקי מתכת. בתחילה ניסו המיילים לפזר את ההתנגשות האלימה בכדורי גומי וגז, אולם כשחששו שהם יקלעו לסכנה פתחו בירי כדוראווה מהירי נפצעו ששה אברכים ערבי ליק, חושב העיר העתיקה של שכם. הוא המשך בעמוד 2 4

יה - ששה שוטרים. כבר בשעות קבוקר החלו מהומות בעיר העתיקה של שכם. בחורים ניסו לפרוץ למבנה העיר ולהשבת זה את המסחר. בר חות של צה"ל ניסו למנוע את התפשטות ההמנות ולפזר אותם בכדורי גומי ובנו. בשענה הצהרונים הותקף סוחר צבאי בעיר,

מאות אביזרים ברייסק, אילן בכר, שפי גבאי וסוכנות עיתונים שני הרוגים, כחור בן 17 וילד בן 11, ו-33 פצועים היו אתמול, בגל של מהומות סוערות בודה (ברצועת עזה, בין הפצועים בהתנגשויות גם שני קציני צה"ל, ובקלדי

צבי אל-פלג

היכן יבערו הצמינים?

שניתת ערביי ישראל: מי יודע אם נצליח לכבות את הדליקה

**3 הרוגים, 2,350 שווייץ
ב-80 אירועים**

2,350 שווייץ, 3 הרוגים, 2,350 שווייץ, 3 הרוגים, 2,350 שווייץ

לפי נתוני המשטרה נהרגו 19 ערבים ונפצעו 140 ערבים ו-20 יחידים אתמול באירועי דמים הסרו תקדים בוך הבית חשש מגל התפרצויות זעם בקרב ערביי ישראל והשטחים לאחר אירועי הר הבית פייסה רחבה של המשטרה והדל. נהג מונית ישראלי נרצח בירייה ליד אנרגוס. ממציא הבדיקה המשטרית יוגשו מוד

**החשוד ברצח
עמי פופר**

עמירם כהן ■ על הפנים

1936, 1948, 1988

התפרעויות רחבות היקף ביישובים הערביים בישראל. בשטחים נהרגו ארבעה תושבים ונפצעו 166. לפי מסורת ערביים כוחות של צה"ל בכוננות לסייע באכיפת הסדר בתחומי הקו הירוק

נות את הפעול במקרי חירום בלבד. קצין בכיר: כל ארגוני המחבלים חזרו לאנשיהם לעבור לפיגועים בנושח הם בישראל ובשטחים. ארה"ב "בהיעדר תהליך שלום גוברת האפשרות של אלימות סתייגים, ושל תגובות אלימות הנאות בעקבותיה"

כתורות עתונים ישראליים בנושא ערביי ישראל והאינתיפאדה, 1987-1990

ציון חיובי

על המשמר מעביר גם הוא מסרים חד משמעיים כאלה. מאמר מערכת בעמוד הראשון של העתון מ-21.3.88, תוקף את החלטת ההנהגה של ערביי ישראל לקיים שבתה כללית ב"יום האדמה", וטוען שהדבר עלול "לגרום לתוצאות הרות אסון לזו קיום היהודי ערבי בישראל".²⁴ על המשמר מציין, שהאירועים האלימים שהתרחשו במהלך "יום השלום", שיחקו לידי הימין הישראלי המציג עתה את המיעוט הערבי בישראל כ"אויב פנימי" והוא מוסיף: "כבר עתה גוברים הקולות בימין, המנסים לבצל את ההזדמנות של האווירה האנטי ערבית כדי לפגוע בזכויותיהם של ערביי ישראל וכבר נשמעו למשל הצעות של הנהגת ממשל צבאי בגליל".

ב-24.3.88, מעביר על המשמר, מסר "חינוכי" נוסף לערביי ישראל.²⁵ הפעם בכתבה של קאסם זייד. כותרת משנה באותיות גדולות במיוחד מבליטה את המסר: "עמידתם של תושבי בקה אל-גרייה וברטעה הישראליות, מול ניסיונות אחיהם הפלשתינים לגרוד אותם להתקוממות, יכולה לשמש מופת לכל הכפרים הערביים בישראל".

יום לאחר מכן, מופיעות בעל המשמר שתי כתבות. האחת בעתון עצמו והשנייה בשבועון חותם. הכותרת של הכתבה בעתון ברורה ומאיימת: "1986, 1988, 1998".²⁶ בכתבה מפרט עמירם כהן רשימה חלקית של פעולות עוינות שבוצעו על ידי ערבים בתחום מדינת ישראל מאז פרוץ האינתיפאדה, כשחלקן בוצעו בידי ערבים ישראלים. הוא מביא דברים שסיפר לו חברו, תושב אחד הקיבוצים בצפון הארץ. מן הסיפור מתברר, שהנסיעה בדרכי הצפון מסוכנת בשל התנכלויות הערבים. במכוניתו של אביו של אותו חבר הוטחו אבנים כשנסע ליד הכפר דבוריה. "כל השבת", מספר חבר הקיבוץ, "היה אבי, חבר מפ"ם ותיק, שיש לו עשרות ילדים ערביים במשולש - מדוכא. אני צופה, אמר לי, שהטרגדיה של 48 תחזור".

להבהרת המסר פונה אותו חבר מסתורי לערבים בדברים ברורים: החלטתי שאני לא אחיה בארץ שלי בהסגר. ואני מוכן בעניין הזה להתאהד עם רפול וגאולה כהן. אני קורא לחברי הערבים, לקראת "יום האדמה", שתשלטו על הקיבוצים שלכם - ולא, תתלקח כאן אש גדולה. אם לא תבחינו בין ישראל לבין השטחים, אם לא תבינו שיש הבדל, אני צופה שיהיו עוד מחנות פליטים. אל תעמידו אותנו באין ברירה.

במוסף חותם מאותו היום עוסקת הכתבה "אדמה לזה" ב"יום האדמה" המתוכנן,²⁷ ובתוכה משולבת במסגרת, פנייה ישירה לערביי ישראל, אותה כתב צבי אל-פלג. תחת הכותרת "אחי ערביי ישראל", הוא פונה ומבקש מהערבים שלא לקרוע את רקמת היחסים המקשרת בין היהודים לערבים. הפנייה תרבותית ומעודנת אך המסר ברור. תחילה מציג עצמו אל-פלג כמי שעושה דבות למען הערבים, פועל להחזיר למוסלמים את נכסי הווקף ולהשבת פליטי הכפר איקריית לבתיהם. לאחר שהבהיר זאת, הוא מציב בפני הערבים את שתי הברירות העומדות לדעתו בפניהם: "אנשים אחים אנו. אחים - לא עם אחד, אבל אחים למדינה אחת. מדינה שממנה אנו לא נגרש אתכם ואתם לא תגרשו אותנו. ברירות כאלה אינן קיימות. הברירות הקיימות הן לחפש נתיבים להמשך הדי-קיום או לתת את רשות הדיבור לחרב, לאבן ולבקבוק התבערה." "יום האדמה" עבר לבסוף ברובו ללא תקריות אלימות, ועל המשמר מעניק, כדרך המחנכים, במאמר מערכת בעמודו הראשון ב-31.3.88, ציון חיובי לערביי ישראל על האפוק היחסי.²⁸ בהזדמנות זו הוא גם משבח את עצמו: "דומה שדווקא החששות והתכונה הרבה לקראת האירוע יצרו אפקט של הרגעה ואיפוק." העתון טוען, שכמו ברוב היהודי גם אצל ערביי ישראל פועלים

כוחות מתונים וקיצוניים אלה כנגד אלה. הגורמים המתונים, המהווים לדברי העתון רוב בקרב ערביי ישראל, הבינו "שדרך האלימות תזיק להם יותר מאשר לתושבי השטחים שאין להם מה להפסיד".

האינתיפאדה "זוחלת" לישראל

שנה מאוחר יותר, ערב "יום האדמה" של שנת 1989, שוב מתקבל הרושם שהעתונות מתגייסת לבלום פעולות אלימות של ערביי ישראל. מעריב מעביר מסרים תמריצים המלווים באיום המופנה לערביי ישראל. בעמוד הדעות הוא מקצה לנושא מאמר מאת שמואל שגב הכתב לענייני ערבים,²⁹ ואת מאמר המערכת הראשי.³⁰ שגב כתב דברים ברורים: "בפעם הראשונה לזמן שנת תש"ח נותנים ערביי ישראל יד לאלה המבקשים לערער את יציבותה של המדינה שבתוכה הם חיים." שגב שולל את השוואת ההזדהות של יהודי ארצות הברית עם ישראל או עם יהודי ברית המועצות, לזו של ערביי ישראל עם ערביי השטחים. לדבריו מצב המלחמה בין ישראל למדינות ערב ולאש"ף יוצר את ההבדל. כלומר, שגב אינו רואה את המחאה של ערביי ישראל כלפי מדינות ישראל בשטחים כלגיטימית וקובע שערביי ישראל משכילים לנצל את חוקי המדינה כדי להביע הזדהות, רגשית בינתיים, עם אלה המבקשים לקעקע את יסודותיה.

מאמר המערכת הראשי באותו יום ובאותו עמוד, מעביר מסר חריף עוד יותר. מאז תחילת האינתיפאדה, קובע מעריב, מתגלים בקרב ערביי ישראל "ניצנים של מרי, פריקת עול ועבריינות לאומית". העתון מציין אמנם שהשיפור במצבם של ערביי ישראל היה איטי מדי לטעמו, אך השיפור הושג הודות לכך שתחושת היהודים היתה שנאמנותם של הערבים למדינה אינה מוטלת בספק. מצב זה משתנה, שכן הנטייה הלאומנית הערבית הגוברת, והצטרפות פעילה של "מספר ערבים לארגונים המחבלים ומעשיהם - מתחילה לייצר גוגדנים חריפים בקרב האוכלוסיה היהודית." כדי לבטל את תוחלתם של ערביי ישראל לפלג את עמדת היהודים כלפיהם מבחיר העתון, "שיש קונצנזוס רחב מאוד אצל היהודים המקיף כמעט את כל גווי הקשת, והוא הרבה יותר קרוב לצומת מאשר לר"צ".

ב"יום האדמה" יוצא מעריב בכותרת ראשית, בה מובלטת לראשונה פנייה של הנהגת התנועה האיסלאמית לשמור על החוק.³¹ התנועה האיסלאמית היתה אז כוח חדש ועולה, שכנראה זכה לעידוד הממשל כמשקל נגד לכוחות הפרו-אש"פים. כותרת העל, הבלטיה את המקל המאיים - ומסרה שיותר מ-5,000 שוטרים נערכים למנוע הפרות סדר במגזר הערבי. גם כאן הועבר מסר נוסף שקבע שהמשטרה תיכנס רק לכפרים שיהיו בהם התפרעויות.

למחרת "יום האדמה", משנתברר שנשמר השקט ופעולות המחאה נעשו במסגרת החוק, שוב חוזר הדפוס מהשנה שעברה, והנהגת המגזר הערבי מקבלת מהעתון מעריב תמריץ חיובי. במאמר פרשנות שנכתב בידי עמוס גלבוץ, מי שהיה בשנים 1987-1988 יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים,³² קובעת הכותרת שהשקט הוא הוכחה לשליטת הנהגת המגזר הערבי. אך גם מעריב מעניק לעצמו ציון חיובי על שבחר בכותרת הנכונה ביום הקודם. במאמר נקבע, שהגורם המנווט המשמעותי בקרב ערביי ישראל ב"יום האדמה" היה התנועה האיסלאמית.

התקופה שבין יום האדמה ב-1988 לאירוע המשמעותי הבא - רצח שבעה פועלים פלשתינים בידי עמי פופר ב-20.5.90, מאופיין במיעוט יחסי של פרסומים על ערביי ישראל. אך חלקם מתייחס לזחילת האינתיפאדה למדינת ישראל. ההתייחסות בכתבות היא לערביי הגליל,³³ לתושבי הכפר הערבי טייבה,³⁴

ולברווים בנגב.⁸⁵

הכלים, הרי הכתבה עצמה נראה ששיחררה הרבה קיטור שהצטבר. אך לצד הגור לא נשכח המקל. בתחתית העמוד פרסם העתון במסגרת, את הנתונים המשטרתיים על הפעולות ההתרניות של ערביי ישראל, השילוב של המידע במסגרת יחד עם הכותרת של הכתבה היה בהם כדי להעביר מסר ברור. בנקודה זו יש להדגיש, שלפחות חלק מערביי ישראל מזהה את המסרים המועברים בעתונות העברית כמסרים מטעם השלטון. זו גם עמדתו של חוקר העתונות הפלסטינית מוצטפא כבהא.⁸⁶

מגמת העתונות לסתור את הטענה על זחילת האינתיפאדה לישראל, גברה לקראת סוף שנת 1989. כך, בנובמבר פירסם הארץ את מסקנות מחקריהם של שישה חוקרים ישראלים בכירים, לפיהם האינתיפאדה לא פגעה ברצונם של ערביי ישראל להשתלב במערכות המדינה.⁸⁷ כותרת המאמר, "קודם כל ישראלים", הבליטה את ההנחה שערביי ישראל בחרו בישראליות שלהם כמכשיר העיקרי במאבקם להשגת שוויון זכויות. כותרת משנה בגוף המאמר מבליטה למעשה את הישגי הדמוקרטיה הישראלית, שכן היא מביאה לכך, כדברי אחד החוקרים, ששיטות הפעולה של ערביי ישראל, בעקבות ההקצנה שחלה באוריינטציה שלהם בשל האינתיפאדה, הופכות "דווקא קונפורמיסטיות".

הודש מאוחר יותר פרסם על המשמר מאמר מאת קאסם זייד, בו הוא הביא את התרשמויות בעקבות ראיונות ומחקרים. בכותרת המשנה נאמר: "העובדות בשטח מלמדות שערביי ישראל אינם לוקחים חלק פעיל באינתיפאדה ורואים בשמירת הקו הירוק אינטרס לאומי ממדרגה ראשונה".⁸⁸ לדעת המחבר, אין חשש שהאינתיפאדה תעבור לתחומי הקו הירוק, והוא מסיק זאת בעיקר מכך שלא חלו שינויים בולטים בדפוסי ההצבעה של ערביי ישראל.

רצח 7 הפועלים הפלסטינים בראשון לציון

ההערכות האופטימיות בדבר עמדתם של ערביי ישראל לא עמדו במבחן הקשה שהציב בפניהם הרצח שביצע עמי פופר, חיילי ישראלי בחופשה, שניגש, ב-20.5.90, למקום ריכוז של פועלים ערבים מהשטחים שבאו לבקש עבודה בישראל, ירה למוות בשבעה מהם ופצע עוד 11. הרצח הבעיר מיד את השטחים ואת יישובי הערבים בישראל. הומרת ההתפרעויות ובעיקר החששות הכבדים מפני שימוש בנשק חם בידי ערבים בישראל ובשטחים גרמו לכך שלראשונה הועמדו כוחות צה"ל בכוננות לסייע באכיפת הסדר בתוך תחומי הקו הירוק. האיום בהפעלת חיילים, ולא רק שוטרים, נגד אורחי מדינת ישראל, הועבר שוב כמסר חד משמעי בכותרת ראשית בעתון הארץ ב-22.5.90: "כוחות של צה"ל בכוננות לסייע באכיפת הסדר בתחומי הקו הירוק". כותרת העל אמרה: "התפרעויות רחבות היקף בישובים הערביים בישראל. בשטחים נהרגו ארבעה תושבים ונפצעו 166, לפי מקורות ערביים".

מאמר פרשנות מאת זאב שיף, כתבו הצבאי של העתון, הופיע, שלא כרגיל, בעמוד הראשון של אותו יום.⁸⁹ שיף כתב, כי הממשלה ומערכת הביטחון רואות בחומרה רבה את התבלטותם של הגורמים האיסלמיים בקרב מפירי הסדר. הממשל הישראלי, לדבריו, לא שש להפעיל כוחות צבא כדי לדכא את ההתפרעויות של ערביי ישראל אך יעשה זאת אם יהיה צורך בכך. "נראה", כותב שיף, "כי בקרב הציבור הערבי בישראל גברו במקומות שונים קולות הקיצונים, ורבים נגררו אחריהם באופן ספונטאני." בניגוד לקביעה האחרונה שרבים נגררו באופן ספונטאני אחרי הקיצונים סבור שיף, שאמנם הודחותם של ערביי ישראל עם האינתיפאדה היא הודחות מלאה, אך "לפי שעה רק מעטים מהם מוכנים לגלוש למעשי אלימות".

בעמוד פנימי מופיע באותו יום ובאותו עתון מאמר פרשנות של מומחה

הקצנה מול קונפורמיזם

במהלך התקופה המשיכה העתונות הישראלית להעביר מסרים לאוכלוסייה הערבית בישראל. למשל בעל המשמר מה-25.9.89 קבע אבנר רגב: "אם יעברו מדיבורים למעשים חייבים ערביי ישראל לקחת בחשבון תגובות חריפות מצד הציבור היהודי והממשל בישראל". רגב הסביר בדברים אלה התבטאויות קשות של שרי הממשלה כנגד הציבור הערבי בישראל. כך למשל הוא מביא את דבריו של שר החקלאות, אברהם כ"ץ-עוז, ממפלגת העבודה, שקרא לבצע "מעין טרנספורם" של ערביי הגליל, שיועברו למרכז הארץ. השר הציע להוסיב במקומם יהודים, כדי למנוע היווצרות רוב ערבי באזור. ראש עיריית נהריה, איש הליכוד ג'יקי סבאג, הודיע, שלא ירשה מגורו ערבים בעירו. לצד המקל הציג רגב גם את הגור, ובהמשך לאמץ להוביל את הערבים לכיוון הקונפורמיזם, הוא משבח את תהליכי השתלבותם הפוליטית: "יש לראות התפתחות זו כחיובית", מציין רגב, "מאחר והיא מהווה דוגמה לבלם אפשרי לשאיפות ספרטיסטיות, שהחלו לשרוד לאחרונה בקרב קבוצות שונות באוכלוסייה הערבית". יש לעודד את השתלבות הערבים במשחק הפוליטי בישראל, מסיים רגב.⁹⁰

ב-28.7.89, פרסם ידיעות אחרונות כתבת שער במוסף סוף השבוע. תחת הכותרת "האינתיפאדה זוחלת לגליל" מוסר העתון מידע מעורר דאגה: "ב-88 נפתחו בגליל 655 תיקים; 162 צנתות, 119 ידווי אבנים, 31 מחסומי דרכים, 206 מקרים של כתיבת סיסמאות ותליית דגלי פלשתיין, 131 חבלות; בחצי השנה הראשונה של 89, כבר היה מספר דומה של תיקים; יש קייטנות אינתיפאדה, חתונות אינתיפאדה; קלטות וידיאו לאומניות, אנטי ישראליות, מופצות בגליל הערבי; בדם ורוד נפדה את פלשתיין. מדיר תנא לג'נין כולנו פלשתיין; ערביי הגליל בונים לעצמם כלים של מדינה בדרך; ועדת מעקב, הכוללת חברי כנסת ערבים, תתי-ועדות, פעילויות להחייאת המסורת והשפה הערבית."⁹¹

כותרות העמוד הראשון של הכתבה מספקות חומר מדאיג עוד יותר: "מחר נתחיל להזיע מול האיום החדש: הגדרה עצמית לערביי הגליל... האינתיפאדה זוחלת לגליל... הוודות ודגלים פלסטינאים, פיגועים, ומעין אוטונומיה ערבית בגליל... ייהוד הגליל מת; רוב ערבי ברוד; עקרון בת היענה; הממסד הפוליטי עוצם עיניים... ב-80, ישבו בגליל 296 אלף ערבים ישראלים. ב-87 - 375 אלף. עליה של 27 אחוזים...".

מבין כל הפרסומים שהופיעו בעתונות שנסקרה, הפרסום הזה, שלא נסמך לאירוע מסוים כלשהו, היה הקיצוני ביותר. בכתבה ניתן לגלות משמעות נוספת - מעבר לתיאור מציאות מסוימת בקרב ערביי ישראל. היה בה כדי ללחוץ להקמת מדינה פלסטינית, שכן אחת הטענות שהשמיעו המנהיגים של ערביי ישראל, שראוינו לכתבה, היתה, שהקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל תביא לרגיעה בקרב הציבור אותו הם מייצגים, לרבות ביחסי היהודים והערבים במדינה.

לאחר השיא הזה בהצגת ההקצנה בתהליכי הפלסטיניזציה בקרב ערביי ישראל - באו פרסומים שדיברו על מגמות הפוכות, כתבות שניסו להציג את הקונפורמיזם הערבית. עוזי מחניימי פירסם ידיעות אחרונות ב-23.6.89 כתבה על הלכי הרוח בקרב ערביי ישראל.⁹² הכתבה שימשה במה להצגת העמדה הערבית ולתחושות האפליה והקיפוח של ציבור זה. אם הכותרת, "חשש לאבדן יושגים גובר על הכעס", רמזה שיש לערביי ישראל מה להפסיד אם ישברו את

האם יפו בוערת? בעקבות הפגנות והתפרעויות של ערביי יפו, לאחר הטבח במערכת המכפלה בתחילת 1994 (תקופה מאוחרת יותר מזו המתוארת במאמר)

מהומות הר הבית

ב-8.10.1990 התחוללו בהר הבית בירושלים מהומות קשות ללא תקדים. למהרת האירוע, ב-9.10, יצא הארץ בכותרת ראשית: "חשש מגל התפרצויות זעם בקרב ערביי ישראל והשטחים לאחר אירועי הר הבית". כותרת המשנה אמרה: "פריסה רחבה של המשטרה וצה"ל. נהג מוניית ישראלי נרצח בידייה ליד אבן-גוש. ממצאי הבדיקה המשטרתית יוגשו מחר". את האירוע עצמו - וקורבנותיו - מזכיר העתון רק בכותרת העל ובאותיות קטנות למדי: "לפי נתוני המשטרה נהרגו 10 ערבים ונפצעו 140 ערבים ו-20 יהודים אתמול באירועי דמים חסרי תקדים בהר הבית". בחירת כותרת ראשית המתייחסת לחששות מהתפרעויות עתידיות, במקום הדגשת האירוע הדרמטי שהתרחש יום קודם לכן, יכולה לנבוע מהעובדה שכלי התקשורת האלקטרוניים כבר העבירו לציבור את האינפורמציה העיקרית על מה שהתרחש. ביום פרסום העתון, אפשרות שנייה, שהעתון לא רצה להיתפס לסנסציה ובהר בדרך של understatement.

בגוף הידיעה הראשית נאמר בין השאר:

במשטרה חוששים מפרוץ מהומות בקרב ערביי ישראל, שיהיו קשות בהרבה מאלה שאירעו לאחר רצח שבעת הפועלים בראשון לציון. המשטרה נערכת היום למצב חירום בכל רחבי הארץ. בכל יחידותיה הזכרוה כוננות, החופשות בוטלו וחניכי הקורסים נשלחו לתגבר את הכוחות. מהבוקר הוצבו כוחות כוננות נידים בנקודות מפתח. יחידות משמר הגבול והיחידה למלחמה בטרור נפרסו באזור ירושלים, בצפון ובמשולש שם היו התפרעויות המורות לאתר הרצח בראשון לציון.

אחר, שמואל טולדנו.⁴⁵ מפליא בעיניו כיצד הצליחו ערביי ישראל להבליג במשך שנתיים. לדבריו, ההתפרצות בעקבות הרצח אינה אינתיפאדה, שכן אינה פעולה מתמשכת אלא התפרצות חד פעמית. בכך הגדיר טולדנו את השוני שבין פעולות אלימות שמקיימים ערביי ישראל בעקבות אירוע זה או אחר לבין האינתיפאדה.

מספר ימים מאוחר יותר פרסם זאב שיף מאמר נוסף, ובו נקבעת בכותרת העובדה, שערביי ישראל אינם מהווים עוד גשר לשלום. "כותרת המשנה של המאמר הביאה את עמדתו של שיף, אך היא מייצגת במידה רבה את עמדתה היוזנית של מערכת הארץ, שבהרה להבליט מתוך דבריו של הכתב הצבאי דווקא את האמירה ש "המשך הכיבוש והעימות העקוב מדם בשטחים יעביר בסופו של דבר את ההתמודדות האלימה לתחומי הקו הירוק; זה יהיה עימות בין מדינת ישראל והמיעוט הערבי שלה". מעניין השינוי שעשה העורך, כשציטט שלא במדויק, בכותרת המשנה הזו, מדבריו של שיף במאמר. שכן שיף אינו משתמש במילים "לתחומי הקו הירוק", אלא במילים "לתוך גבולות ישראל".

במאמר זה מועבר מסר ברור להנהגה הערבית, המדגיש את תפקידה של הדמוקרטיה הישראלית:

אם המיעוט הערבי ייכנע למסיתים אותו

לחקות את האינתיפאדה בישראל... יעלו קולות כי יש להצר את צעדיו, לפגוע בזכויותיו, כולל הזכות לבחור לכנסת. הדמוקרטיה הגנה עד עתה על ערביי ישראל ופתחה לפניהם אפשרויות פוליטיות. לכן עליהם להיזהר שבעתים שלא להפר אותה ואת החוק, אפילו הם חשים, ובצדק, מקופחים ומתוסכלים.

שיף מוסיף, שמחנה הימין יטען בעקבות העתקת האינתיפאדה לתוך מדינת ישראל, שהמאבק הוא על הכל - גם על חיפה וגם על ואדי ערה - ולכן אין טעם לוותר על השטחים. כלומר הוא מנסה להחזיר את ערביי ישראל לנתיבי הפעולה החוקיים של הדמוקרטיה הישראלית ולקונפורמיות על ידי שני איומים: האחד, שהמשך הפעולה האלימה תגרוור פגיעה בהישגיהם של ערביי ישראל; והשני, שפעולה מסוג זה תשחק לידי הימין ותפגע בסיכוי שישאל תאפשר הקמת ישות פלסטינית בשטחים, שהרי אם המאבק הוא על הכל, אין טעם לוותר על חלק.

תגובה למסריו של שיף, ואולי אישור לכך שהם נקלטו, ניתן למצוא במאמר שפרסם בהארץ כחודש מאוחר יותר סופיאן כבהא, שטיעונו העיקרי הוא שאין כלל אינתיפאדה בישראל.⁴⁶ כבהא סבור, שביום ההפגנות נגד הרצח בראשון לציון נמתק הקו הירוק מתודעתם של ערביי ישראל, אך למחרת הוא שב ונבנה מחדש. לדבריו, הישראלים הם שהזמינו את האינתיפאדה לחדור לתחומי הקו הירוק, אך היא נולדה בשטחים הכבושים ושם היא תמשיך להתקיים עד בוא השלום המיוחל. לדעתו, מנהלים ערביי ישראל מאבק כפול - מאבק במעגל החיצוני בו הם פועלים לסייע לכינונה של ישות פלסטינית עצמאית בשטחים, ומאבק במעגל הפנימי על זכויותיהם במדינת ישראל. ערביי ישראל נותנים, לטענתו, עדיפות במעגל הפנימי, למאבק להשגת זכויותיהם האזרחיות. לדבריו, תגובת השלטונות על ההפגנות כרחוב הערבי היא בשפת האיומים: "בנוסח: לא נרשה, נחזיר את המשטר הצבאי, נדכא בכוח וכו'".

מניתוח התוכן של הפרסומים השונים בעתונות העברית בשלוש שנותיה הראשונות של האינתיפאדה, ניתן לזהות סממנים ברורים של עתונות מגויסת, בעיקר בשעות ובאירועים בהם היה קיים חשש מפני איבוד שליטה על ערביי ישראל. ניתן להבחין בקשר בין המערכות הביטחוניות למערכות העתונים, שהעבירו מסרים לערביי ישראל. ניתן לגלות גם דגם החוזר על עצמו בכל אירוע, לפיו פועל שיתוף הפעולה הזה. המרכיב הבולט בו הוא העברת אזהרות והתראות לאזרחי המדינה הערבים כדי להניע אותם לפעול ולמחות רק בכלים החוקיים העומדים לרשותם. לאזהרות אלה נוספים איומים שנועדו להבהיר שהם עלולים להפסיד את הישגיהם מאז הוסר הממשל הצבאי מעל יישוביהם. העתונות הדריכה את ערביי ישראל לפעול למען האינטרסים שלהם בדרך שלא תפר את כללי המשחק, אם בדרך של שימוש בתקשורת או בדרך פרלמנטרית, באמצעות נציגיהם בכנסת. כלומר עליהם לפעול במסגרת הכללים של הדמוקרטיה ההסדרית המאפיינת את המדינה.

על בסיס ממצאי המחקר ניתן להעריך, שאין לתלות את מקור ההגמוניה רק בעמדה הציונית, שכן להגמוניה יותר ממקור אחד, העובדה שמדינת ישראל היא דמוקרטית, יש בה מידה רבה של השפעה על עמדת הממסד כלפי ערביי ישראל. הניסיון להביא מגזר זה לפעולה לפי כללי המשחק הדמוקרטי, כלומר להעתיק את המאבקים בין קבוצות האינטרסים היריבות מהרחוב לפרלמנט, זו עמדה טבעית של חברה הפועלת לפי כללי המשחק האלה. הניסיון לתת פתחון פה בתקשורת לאוכלוסייה המסכנת את היציבות, גם הוא כלי בידי הדמוקרטיה, במגמה "לביית" את האופוזיציה, ולהעביר את המחאה מפסים אלימים שאינם לפי הכללים, לפסים של מאבק לפי חוקי המשחק, למאבק מילולי מבוקר.

***

1. T. Libes, *Reporting the Arab-Israeli Conflict: How Hegemony Works*, Routledge, London and New York, 1997.
2. I. Roeh, R. Nir, "Reporting the Intifada in the Israeli Press: How Mainstream Ideology Overrides 'Quality' and 'Melodram'", in A. A. Cohen and A. Wolfsfeld (eds.), *Framing the Intifada People and Media*, Ablex Publishing Corporation, Norwood 1993.
3. E. Rekhess, "The Arabs in Israel and the Intifada", in R. O. Freedman (ed): *The Intifada, it's Impact on Israel, the Arab World and the Superpowers*, Florida International University Press, Miami 1991.
4. A. Bligh, "The Intifada and the New Political Role of the Israeli Arab Leadership", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35. No 1, January 1999, 134-164.
5. N. Rouhana, "Palestinians in Israel: Responses to the Uprising", in R. Brynen (ed.): *Echoes of the Intifada Regional Repercussions of the Palestinian-Israeli Conflict*, Westview Press, Boulder - San-Francisco - Oxford 1991.
6. M. Al-Haj, "The Impact of the Intifada on Arabs in Israel: The Case of a Double Periphery", in A. A. Cohen and A. Wolfsfeld (eds.), *Framing the Intifada People and Media*, Ablex Publishing Corporation, Norwood 1993.
7. ז. שיף, א. יערי, אינתיפאדה, תל אביב 1990, עמ' 12.
8. רכס, הערה 3 לעיל, עמ' 346-347.
9. ידיעות אחרונות, 20.12.87.
10. מאמר מערכת: "שביתת ערביי ישראל", מעריב, 21.12.87.
11. א. קיזל, "בכל העולם מפגינים, וכאן נשב ונשתוק?", ידיעות אחרונות, 20.12.87.
12. צ. אל-פלג, "היכן יבערו הצמגינים", ידיעות אחרונות, 21.12.87.
13. ידיעות אחרונות, 22.12.87.
14. ד. רובינשטיין, "אולי זו המלחמה הבאה", דבר, 25.12.87.

לאחר יום של הפגנות, התפרעויות והתנגשויות עם המשטרה, רואיין ב-10.10.10, בהארץ, ראמו ג'ראסי, ממלא מקום ראש עיריית נצרת. "בראיון ניתן לנציג בולט של האוכלוסייה הערבית להביע את עמדתו כלפי פרשת הר הבית ובעניין הפרות הסדר של ערביי ישראל. ניתנה לו כאן במה לתקוף את הממשלה שמדיניותה, לטענתו, הובילה לאירועי הר הבית.

האשמה דומה ניתן היה לקרוא במאמר בעתון דבר 19.10.90. גם כאן יוצא ערביי ישראלי, מוחמד חליליה, ותוקף, בעקבות אירועי הר הבית, את הממשלה, אך הפעם לא רק על מדיניותה שהובילה לדעתו לאירועים אלא גם על הזנחת האוכלוסייה הערבית הישראלית. במאמר מובעת גם ביקורת על הטלוויזיה הישראלית שסיקרה, לדעת הכותב, באופן לא מדויק את אירועי הר הבית. לדבריו, שידורי הטלוויזיה הירדנית שהביאו דיווחים מצולמים על שהתרחש, היו מדויקים הרבה יותר. חליליה מביא כדוגמה את הצילומים ש"נחסכו" מצופי הטלוויזיה הישראלית ושודרו בטלוויזיה הירדנית:

הירדנים הקרינו במשך שעות רבות צילומים מודת ההתרחשות, ובהם קצין משטרה משליך רימון גז מדמיע בין רגלי המופתי הקשיש של ירושלים, אלשיך סעד אלדין אלעלמי. כמו כן אפשר היה לחוות בסגן יו"ר המועצה האיסלאמית העליונה, השיך מוחמד אלגמל, שחולב לבית המשפט להארכת מעצרו.

ב-14.12.90 פירסם דבר כתבה, שהיא מעין סיכום של התהליכים שהתרחשו בקרב ערביי ישראל במהלך שלוש שנות האינתיפאדה. הדברים שהתפרסמו בה ממחישים לא רק את התהווה והיפוש הדרך בקרב ערביי ישראל, אלא גם את התהווה היהודית, כשמדובר בניסיון להבין את השפעת האינתיפאדה על ערביי ישראל. בתחילה מובאים דבריו של ד"ר אלי רכס האומר:

האינתיפאדה היא וזו בלבד. המערכת הפוליטית במגזר הערבי בישראל נתונה בעיצומו של תהליך של שידוד מערכות - היפוש דרך, תהיות והתלבטויות - שאינו קשור באינתיפאדה.

אך הכתבה מציגה גם פן אחר:

התקרבות בין ערביי ישראל והשטחים היא אחת התופעות הבולטות שהאינתיפאדה חיוקה והאיצה. התקרבות זו אינה עניין של מה בכך.

העתונות כגורם מדרוך

התייחסותה של תמר ליבס לשליטת "ההגמוניה הציונית" בסיקורה של התקשורת בישראל את אירועי האינתיפאדה בשטחים, נראית על פניה כמתאימה גם לסיקור העתונאי של פעולות המחאה האלימות בחלקן של ערביי ישראל במהלך האינתיפאדה. אך כשמדובר באזרחים ישראלים העניין נראה מורכב יותר. רעיון ההגמוניה והכפייה בהגותו של אנטוניו גראמשי, היה הבסיס להתפתחות התיאוריה הביקורתית של התקשורת, שמייצגיה המובהקים הם אדורנו והורקיימר, המוענים כי הצורות השליטות של התרבות המסחרית הן התגבשויות של אידיאולוגיה אוטוריטרית. טוד גיטלין ניסה להוריד את ההתייחסות למושג ההגמוניה לקרקע המציאות. נראה שאחת האמירות שלו, יכולה להאיר באור אחר את סיקורה של התקשורת הישראלית את ערביי ישראל, גם כשמדובר בשאלות של הגמוניה על רקע לאומי ולא רק קפיטליסטי-ליברלי:

המערכת ההגמונית עצמה מעצימה צורות אופוזיציה שזכו ללגיטימציה, לא מעט בשל המניעים הכלכליים עצמם. בקפיטליזם הליברלי מתפתחת האידיאולוגיה ההגמונית על ידי ביות האופוזיציה, על ידי ספיגתה לצורות המתיישבות עם המבנה האידיאולוגי העיקרי. ההסכמה מושגת גם על ידי ספיגה וגם על ידי הרחקה. האידיאולוגיה ההגמונית משתנה כדי להישאר הגמונית. זה אופיה המיוחד של האידיאולוגיה השלטת של הקפיטליזם הליברלי."

15. ש. יחימוביץ', "הצלחנו. עכשיו גם הם שונאים", על המשמר, 25.12.87.
16. מ. תלמי, "מהומות ביפו, אבנים באבו-גוש", מעריב, 25.12.87.
17. מאמר לא חתום, "הם שינו את המפה", דבר, 23.12.87.
18. ע. לבב, "אש"ף הוא נציג העם הפלסטינאי משני צדי הקו הירוק", מעריב, 25.12.87.
19. א. תבור, ידיעות אחרונות, 25.12.87.
20. שם, שם.
21. ש. נקדימון, "שוים עשרה מגדטים", ידיעות אחרונות, 25.12.87.
22. א. מרגלית, "עוברים את הגבול", ידיעות אחרונות, 27.12.87.
23. ד. אבידן, "כשיש הרוג בטול-כרם יושבים שבעה בטירה", דבר, 18.3.88.
24. "החלטה מוטעית", על המשמר, 21.3.88.
25. ק. זייד, "רק הוואדי מפריד", על המשמר, 24.3.88.
26. ע. כהן, "1936, 1948, 1988", על המשמר, 25.3.88.
27. ג. קוגן, "אדמה לוחשת", על המשמר - חותם, 25.3.88.
28. מאמר מערכת, "יום האדמה: סימן חיובי", על המשמר, 31.3.88.
29. ש. שגב, "מסירים את המסווה", מעריב, 29.3.89.
30. מאמר מערכת: "יום האדמה", מעריב, 29.3.89.
31. "ראשי התנועה האיסלאמית קוראים לשמירה על החוק ביום האדמה", מעריב, 30.3.89.
32. ע. גלבוץ, "השקט - הוכחה לשליטת הנהגת המגזר הערבי", מעריב, 31.3.89.
33. א. רינגל-הופמן, "האינתיפאדה וזחלת לגליל", ידיעות אחרונות, 28.7.89.
34. ע. בנוזמן, "מאחורי מסך החול", הארץ, 9.9.88; א. רבינוביץ, "האינתיפאדה וזחלת לטייבה", מעריב, 4.4.90.
35. ע. ליפשיץ, "אינתיפאדה בדואית, כחול-לבן", על המשמר, 26.5.89.
36. א. רגב, "נדרתקים לפינה", על המשמר, 25.9.89.
37. א. רינגל-הופמן, "האינתיפאדה וזחלת לגליל", ידיעות אחרונות, 28.7.89.
38. ע. מחנימי, "החשש לאובדן הישגים גובר על הכעס", ידיעות אחרונות, 23.6.89.
39. ראיון אישי, 10.7.99.
40. א. ניר, "קודם כל ישראלים", הארץ, 10.11.89.
41. ק. זייד, "שומרי הקו הירוק", על המשמר, 10.12.89.
42. ז. שיף, "ערביי ישראל לצד האינתיפאדה", הארץ, 22.5.90.
43. ש. טולדנו, "מפליא שערביי ישראל הבלינו שנתיים", הארץ, 22.5.90.
44. ז. שיף, "לא עוד גשר לשלום", הארץ, 25.5.90.
45. ס. כבהא, "אין אינתיפאדה בישראל", הארץ, 29.6.90.
46. ג. אלון, "שיחת היום עם ראמו ג'יראסי", הארץ, 10.10.90.
47. מ. חליליה, "ערביי ישראל מאשימים את הממשלה ואין מי שילמד סגוריה", דבר, 19.10.90.
48. מ. פז, "כשכואב להם כואב לנו" - האינתיפאדה וערביי ישראל", דבר, 14.12.90.
49. ט. גיטלין, "אידאולוגיה של זמן צפיית שיא: התהליך התגמוני בבידור המשודר בטלוויזיה", בתוך: ד. כספי (עורך), תקשורת המונים, זרמים ואסכולות במחקר - מקראה, תל אביב, 1995.